

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΤΟΥ ΑΔΟΛΦΗ-ΝΑΡΟΛΕΟΝ DIDRON ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ (1839)

ΘΕΣΣΑΛΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ • ΤΟΜΟΣ 59 (ΛΑΡΙΣΑ 2011) 305-320

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ο Adolphe Napoléon (Ainé) Didron υπήρξε αρχαιολόγος και καθηγητής της βυζαντινής εικονογραφίας. Γεννήθηκε στο χωριό Hautvillers, κοντά στην πόλη Reims της Γαλλίας, στις 13 Μαρτίου 1806. Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Νομική, παρακολούθησε μαθήματα Χριστιανικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο των Παρισίων. Κατά την διάρκεια των ετών 1839-1840 πραγματοποίησε ένα επιστημονικό ταξίδι στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Τουρκία, αναζητώντας απαντήσεις σε ζητήματα τα οποία αφορούσαν στη χριστιανική αρχιτεκτονική και εικονογραφία. Επισκέφθηκε ναούς και μονές της Αττικής, της Πελοποννήσου, της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας, του Αγίου Όρους και της Κωνσταντινούπολης. Οι έρευνές του επικεντρώθηκαν ιδιαίτερα στις μονές του Άθω, όπου ανακάλυψε το χειρόγραφο της *Ερμηνείας της Ζωγραφικής Τέχνης* του Διονυσίου του εκ Φουρνά των Αγράφων¹, το οποίο δημοσίευσε στο Παρίσι λίγο αργότερα². Από το 1844 και μέχρι τον θάνατό του διετέλεσε εκδότης του επιστημονικού περιοδικού *Annales Archéologiques*, την έκδοση του οποίου μετά τον θάνατό του, συνέχισε ο γιος του. Πέθανε στο Παρίσι, στις 13 Νοεμβρίου 1867³.

Αποσπάσματα από αυτό το ταξίδι δημοσιεύθηκαν στο προαναφερθέν περιοδικό τα επόμενα χρόνια και κάποια άλλα συμπεριελήφθησαν στη μελέτη της *Ερμηνείας*. Το πρώτο μέρος του τα-

¹ Η *Ερμηνεία* γράφθηκε μεταξύ του 1728 και 1733 με τη βοήθεια του ιερομονάχου Κυρίλλου Φωτεινού από τη Χίο και παρέχει ακριβείς οδηγίες για όλα τα ζητήματα τα οποία αφορούν τη βυζαντινή εικονογραφία (υλικά, τεχνική, διάταξη και λεπτομέρειες εικόνων κλπ). Για τη ζωή και το έργο του ιερομονάχου Διονυσίου, βλ. *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το έργο του», Καρπενήσι 11-14 Οκτωβρίου 1996*, Ιερά Μητρόπολις Καρπενησίου, Αθήνα 2003· πρβ. Α. Ξυγγόπουλος, «Διονύσιος απ' το Φουρνά», *Νέα Εστία*, 74 (1963) 227-230· Κ. Θ. Δημαράς, «Θεοφάνους του εκ Αγράφων, Βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Ελληνικά*, 10 (1937-1938) 213-272.

² Adolphe-Napoléon Didron, *Manuel d'iconographie chrétienne, grecque et latine, avec une introduction et des notes*. Traduit du manuscrit byzantine: «Le Guide de la peinture», par le Dr. Paul Durand, Paris, Imprimerie Royale, 1845. Βλ. σχετική βιβλιοκρισία στο *Revue de bibliographie analytique*, Paris, 6 (1845) 304-307. Το χειρόγραφο δημοσιεύθηκε και στην Ελλάδα. Βλ. Διονύσιος Ιερομόναχος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία των ζωγράφων ως προς την εκκλησιαστική ζωγραφιάν*. 1η έκδοση (Αθήνησι, τύποις Φ. Καραμπίνη-Κ. Βάφα, 1853) και 2η έκδοση (Αθήνησι, τύποις Ανέστη Κωνσταντινίδου, 1885)· Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Διονυσίου του εκ Φουρνά. Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης: εκ χειρογράφου του ιη' αιώνος εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον*, εν Πετρούπολει 1η έκδοση 1900 και 2η 1909)· J. R. Partington, «Chemical Arts in the Mount Athos. Manual of Christian Iconography», *Isis*, 22 (Δεκέμβριος 1934), No 1, 136-149. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η διένεξη του Didron με τον Pierre de Sevastianoff, σύμβουλο του τσάρου της Ρωσίας, σχετικά με την αυθεντικότητα του χειρογράφου της *Ερμηνείας*. Ο τελευταίος ισχυρίστηκε ότι ανακάλυψε, κατά την περιοδεία του στο Άγιο Όρος το 1859/1860, ένα αντίγραφο του γνωστού χειρογράφου, το οποίο ήταν αρχαιότερο από αυτό που είχε ανακαλύψει ο Didron. Βλ. Julien Durand & Ainé Didron, «Expédition scientifique de M. de Sevastianoff au mont Athos», *Annales archéologiques*, Paris, 21 (1861) 173-183 (ειδικώς 178, σημ. 1).

³ Για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία, βλ. Baron de Guilhaemy, «The Late M. Didron» (Νεκρολογία), *The Ecclesiologist*, London, 29 (1868) 340-349. Το χαρακτηριστικό το οποίο απεικονίζεται σε αυτή την σελίδα, δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Annales Archéologiques*, τ. 25 (1865), σ. 376.

ξιδιού του δημοσιεύθηκε το 1844, ενώ το τελευταίο 19 χρόνια αργότερα (1863)⁴. Οι προετοιμασίες για το ταξίδι, η άφιξη στην Αθήνα και οι περιηγήσεις του στην Αττική, στην Πελοπόννησο και στη Θεσσαλία καλύπτουν το πρώτο μέρος του χρονικού [1 (1844) 29-36, 173-179]. Η αναχώρηση από τα Μετέωρα, η επίσκεψη στη Λάρισα, η διάβαση της Κοιλιάδας των Τεμπών και η άφιξη στη Μακεδονία περιλαμβάνονται στο δεύτερο μέρος [4 (1846) 69-86], ενώ οι περιηγήσεις του στη Μακεδονία και στο Άγιο Όρος, στις συνέχειες που ακολουθούν⁵.

Ο Didron επισκέφθηκε τη Θεσσαλία στα τέλη Σεπτεμβρίου με αρχές Οκτωβρίου του 1839. Συνοδευόταν από τον κόμη Anatole de Sainte-Aldegonde (1808-1848), τον αρχαιολόγο και σχεδιαστή Paul Durand (1806-1882) και τον διερμηνέα Παναγιώτη Καραγιαννόπουλο. Ο αρχαιολόγος Hippolyte Parfait που τον είχε ακολουθήσει στην Αττική και στην Πελοπόννησο προτίμησε να παραμείνει στην Αθήνα. Αναφερόμενος ο Didron στις απαραίτητες προετοιμασίες, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους πραγματοποίησε αυτό το ταξίδι:

(...) Από τον Ιούλιο του 1839, είχα ενημερώσει τον τότε Υπουργό Εσωτερικών της Γαλλίας, κόμη de Gasparin⁶, για την επιθυμία μου να πραγματοποιήσω ένα αρχαιολογικό ταξίδι στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Τουρκία. Επιθυμούσα κατ' αυτόν τον τρόπο να παρατηρήσω από κοντά την εξέλιξη της χριστιανικής τέχνης στην ελληνική θρησκεία και να συμπληρώσω τις γνώσεις μου σε ζητήματα που αφορούσαν τη χριστιανική αρχαιολογία στις πρώην λατινοκρατούμενες περιοχές. Επιθυμούσα να εντοπίσω την προέλευση του Χριστιανισμού επισκεπτόμενος τις βυζαντινές εκκλησίες της Ανατολής και παρακολουθώντας από κοντά τη Θεία Λειτουργία και το τελετουργικό που ακολουθούσαν οι έλληνες κληρικοί. Ο κύριος de Gasparin μου έγραψε μία ενθαρρυντική επιστολή και μου εξασφάλισε χίλια φράγκα για την κάλυψη ορισμένων εξόδων του ταξιδιού (...). Λίγες ημέρες πριν την αναχώρησή μου, έστειλα μία επιστολή στον κύριο Villemain ο οποίος εκείνη την περίοδο ήταν Υπουργός Παιδείας, ζητώντας κατευθυντήριες οδηγίες για το ταξίδι μου. Ο κύριος Villemain μου απάντησε με κολακευτικά σχόλια αλλά λυπήθηκε που δεν είχε την δυνατότητα να μου δώσει και αυτός ένα μικρό επίδομα (...). Μου ζήτησε όμως να επικοινωνώ όσο πιο συχνά μπορούσα με το υπουργείο. Ο κύριος Villemain ζήτησε από τον Υπουργό Εξωτερικών, στρατάρχη Soult, να ετοιμάσει συστατικές επιστολές για τις προξενικές και διπλωματικές αρχές των χωρών που θα επισκεπτόμασταν (...)⁷.

Ο Didron αναχώρησε από τη Μασσαλία στις 21 Ιουλίου 1839 με το ατμόπλοιο «Rhamsès» που εκτελούσε την ταχυδρομική συγκοινωνία με τα λιμάνια της Ανατολής. Στις 28 Ιουλίου έφθασε στη Μάλτα ενώ στις 31 του ίδιου μηνός αποβιβάστηκε στη Σύρο. Από εκεί επιβιβάστηκε στο μικρό ελληνικό ατμόπλοιο «Maximilien» και την επομένη έφθασε στον Πειραιά (1 Αυγούστου 1839). Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στην Αθήνα όπου τον υποδέχθηκαν τρεις παλιοί του γνώριμοι οι οποίοι προσφέρθηκαν να τον συνοδεύσουν στις περιοδείες του ανά την Ελλάδα: ο κόμης

⁴ Adolphe Napoléon Didron, «Voyage archéologique dans la Grèce chrétienne, aux Métèores et au Mont Athos», *Annales archéologiques*, 1 (Paris 1844) 29-36, 173-179· 4 (1846) 69-86, 133-147, 223-237· 5 (1846) 148-165· 18 (1858) 72-80, 109-124, 197-205· 20 (1860) 275-283· 21 (1861) 27-38, 80-93, 126-136· 23 (1863) 249-263.

⁵ «Οι Κ. Κ. Διδερώνης, Κόμης Α. Σεντελδεγόνδης, και Εμμανουή Δουράνδος οίτινες απεστάλησαν παρά της Γαλλικής Κυβερνήσεως δια να εξερευνησωσι τας χριστιανικάς της Ελλάδος αρχαιότητας είχαν αναχωρήσει προ τινός από τας Αθήνας διά να επισκεφθώσι την Θεσσαλίαν και Μακεδονίαν, διέτρεξαν έκτοτε πρώτον την Θεσσαλίαν και πρώτοι μεταξύ των γάλλων ανέβησαν εις τα μετέωρα τα περίφημα εκείνα μοναστήρια τα οποία, ως γνωστόν, είναι κατασκευασμένα επί απροσίτων βράχων, εκατόν και ογδοήκοντα ποδών ύψους και εις τα οποία ανεβαίνουσιν εντός πλεκτών καλαθίων αιρομένων εις τα ύψη από εργατοκύνλινδρον. Ο Κ. Πουκεβίλης και ο Αλή Πασσάς των Ιωαννίνων έμεινον εις τους πρόποδας των Βελονοειδών αυτών οβελίσκων, μη αποτολήσαντες την ανάβασιν. Το κυριώτερον και υψηλότερον των μοναστηρίων τούτων το και κατ' εξοχήν μετέωρον επικαλούμενον περιέχει έν εστιατόριον, μίαν αποθήκην και έν μαγειρείον, περιεργώτατα άπαντα έργα της αρχιτεκτονικής τέχνης. Προς δε εκκλησίαν έτι μάλλον αξιοσημείωτον ως μία των [μεγαλητέρων] όλης της Ελλάδος, ολόκληρον ζωγραφισμένην δι' εικόνων και περιχρυσωμένην. Από τα μετέωρα, οι τρεις περιηγηταί μετέθησαν εις Θεσσαλονίκην διαβάντες την Φαρσαλίαν, τα Τέμπη και την Πιερίαν». Βλ. εφημ. *Ελληνικός Ταχυδρόμος*, φ. 77 (29 Δεκεμβρίου 1839), 295.

⁶ Πρόκειται για τον κόμη Agénor de Gasparin (1810-1871).

⁷ Didron, *Voyage*, 1 (1844) 29.

Anatole de Sainte-Aldegonde, ο Paul Durand και ο Hippolyte Parfait. Τις επόμενες ημέρες περιηγήθηκε τις βυζαντινές εκκλησίες των Αθηνών⁸ και μελέτησε την αρχιτεκτονική τους και τις τοιχογραφίες. Επιθυμούσε να ξεκινήσει συντομότερα την περιοδεία του στην ηπειρωτική χώρα και το εσωτερικό της Πελοποννήσου.

Έχοντας εξασφαλίσει τις απαραίτητες συστατικές επιστολές από τον Έλληνα Υπουργό Εσωτερικών Γλαράκη, το караβάνι στο οποίο συμμετείχαν δέκα άτομα (οδηγός, διερμηνείς, μεταφορείς και οπλισμένοι φύλακες), αναχώρησε από την Αθήνα με προορισμό το αρχαιολογικό μουσείο της Ελευσίνας⁹ και τη μονή Δαφνίου. Φθάνοντας στη Θήβα διαπίστωσε πως οι περισσότερες βυζαντινές εκκλησίες και τα παρεκκλήσια είχαν καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά από τους βομβαρδισμούς των Τούρκων εκτός από την παλιά μητρόπολη. Στην Λειβαδιά παρατήρησε πως τα οθωμανικά τεμένη άρχισαν να μετατρέπονται σταδιακά σε χριστιανικές εκκλησίες και οι μιναρέδες τους σε καμπαναριά. Στη συνέχεια το караβάνι κατευθύνθηκε προς τους πρόποδες του Ελικώνα και τη μονή του Αγίου Λουκά. Η περιήγηση συνεχίστηκε στους Δελφούς και τα Σάλωνα [Άμφισσα] μέχρι τις ακτές του κόλπου της Ναυπάκτου. Με ένα μικρό πλοιάριο διέσχισαν την θάλασσα και αποβιβάστηκαν στην Ακράτα της Πελοποννήσου, αφού στο πλάνο του ταξιδιού τους περιλαμβάνονταν η επίσκεψη στη μονή του Μεγάλου Σπηλαίου στην περιοχή των Καλαβρύτων. Στη συνέχεια μετέβησαν στην Τριπολιτσά και τον Μυστρά και ακολουθώντας τις ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου επέστρεψαν στην Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της δεκαπενθήμερης παραμονής του στην πρωτεύουσα, επισκέφθηκε τα μοναστήρια της Πεντέλης και της Σαλαμίνας, ενώ παράλληλα άρχισε να προετοιμάζεται για το ταξίδι του στο Άγιο Όρος δια μέσω της τουρκοκρατούμενης Θεσσαλίας.

Η μετάβαση στο Άγιο Όρος δια ξηράς, ήταν μία διαδρομή δύσκολη και επικίνδυνη. Οι περισσότεροι από τους ξένους ταξιδιώτες που στο παρελθόν είχαν επισκεφθεί την Αθωνική πολιτεία, είχαν προτιμήσει τη θαλάσσια οδό, αποφεύγοντας κατ' αυτόν τα επικίνδυνα ορεινά περάσματα της ηπειρωτικής χώρας που διατελούσε ακόμα υπό τουρκική κατοχή. Ο Didron επέλεξε την χερσαία οδό, επειδή όπως σημειώνει «*επιθυμούσε διακαώς να είναι ο πρώτος γάλλος που θα επισκέπτονταν και θα μελετούσε τα φημισμένα μοναστήρια των Μετεώρων της Θεσσαλίας, τα οποία ούτε και ο Rouquerville κατόρθωσε να τα επισκεφθεί*»¹⁰. Έχοντας εξασφαλίσει τις απαραίτητες συστατικές επιστολές ξεκίνησε το ταξίδι του στη Θεσσαλία, ακολουθώντας τον δρόμο που περνούσε από τον Μαραθώνα, την Χαλκίδα και έφθανε στο Ζητούνι [Λαμία].

ΑΠΟ ΤΗΝ ΛΑΜΙΑ ΣΤΑ ΦΑΡΣΑΛΑ, ΣΤΟΥΣ ΣΟΦΑΔΕΣ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ

(...) Στο Ζητούνι, την παλαιά Λαμία, τίποτα δεν θυμίζει κάτι το χριστιανικό. Το μόνο όμορφο κτίσμα της πόλης είναι ένα τουρκικό τζαμί το οποίο έχει μετατραπεί σε σχολείο. Τίποτα το χριστιανικό, επίσης, δεν θα θύμιζαν και τα Φάρσαλα, εάν δεν υπήρχε μία ελληνική εκκλησία που είχε πρόσφατα αναγερθεί¹¹. Μερικά γλυπτά και αρκετές επιγραφές χαραγμένες σε λευκό

⁸ Σύμφωνα με τον Didron το 1839 υπήρχαν στην Αθήνα 88 εκκλησίες, άλλες διατηρημένες και άλλες μισοερειπωμένες: «*Το νέο σχέδιο ευθυγράμμισης και τα νέα κτίρια που αναγείρονται ανάγκασαν τις αρχές να κατεδαφίσουν μερικά από αυτά τα μνημεία. Τα σέβονται πολύ λιγότερο από τις πέτρες εκείνες στις οποίες ο παγανισμός θα μπορούσε να αφήσει έστω και κάποιο αμφίβολο αποτύπωμα του (...). Κατά την διάρκεια της παραμονής μας στην Αθήνα, ένα από αυτά τα μνημεία κατεδαφίστηκε μπροστά στα μάτια μας και «εξαφανίστηκε» για πάντα μαζί με τις τοιχογραφίες του*». Το 1840 ο Didron απέστειλε επιστολή στον βασιλέα της Βαυαρίας Λουδοβίκο Ι, πατέρα του Όθωνα με την οποία του ζητούσε να μεριμνήσει για τη διάσωση των βυζαντινών ναών της Αθήνας. Η διάσωση αρκετών εκκλησιών της πρωτεύουσας οφείλονται κατά ένα μεγάλο μέρος σε εκείνη την επιστολή. Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 29-30, σημ. 1.

⁹ Το υποτυπώδες μουσείο της Ελευσίνας ιδρύθηκε το 1836 από τον αρχαιολόγο Κυριάκο Πιττάκη (1798-1863) για να στεγάσει τις πρώτες αρχαιότητες που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή. Το 1889 άρχισε να κτίζεται το νέο μουσείο σε σχέδια του αρχιτέκτονα Ιωάννη Μούσση.

¹⁰ Didron, *Voyage*, 1 (1844) 35. Πρβ. Charles Malo (επιμ.), *La France littéraire*, Paris, XXXVI (1839) 457.

¹¹ Πρόκειται για τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Νικολάου, ο οποίος αναφέρεται ήδη το 1805. Βλ. William Martin Leake (μετ. Βασίλης Αργυρούλης), «Ταξίδι στη Θεσσαλία το 1805», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 40 (2001) 42. Στη θέση του ανεγέρθηκε το 1857 ο νέος ομώνυμος ναός. Βλ. Θεόδωρος Γ.

μάρμαρο προερχόμενο από ένα μουσουλμανικό νεκροταφείο της περιοχής, είχαν ενσωματωθεί στους τοίχους του τεμένους. Το εσωτερικό του ναού των Σοφάδων¹², ενός χωριού το οποίο βρίσκεται στην πεδιάδα των Φαρσάλων¹³, είναι γεμάτο με τοιχογραφίες. Στον τοίχο της δυτικής πτέρυγας του ναού είναι ζωγραφισμένη μία αλληγορική σύνθεση της *Δημιουργίας*. Απεικονίζει τον Κόσμο να σύρει εναλλακτικά την Ημέρα και τη Νύχτα, και τον Χρόνο να αναπαύεται στο κέντρο της σύνθεσης, ενώ γύρω από αυτόν περιστρέφονται άνδρες όλων των ηλικιών, από την παιδική ηλικία μέχρι τα γηρατειά¹⁴. Στο χειρόγραφο *Hortus Deliciarum*, το οποίο συνέγραψε η Herrade de Strasbourg¹⁵ παρουσιάζεται η ίδια περίπου αλληγορία σε μικρογραφία.

Παλιούγκας, «Ο παλιός μητροπολιτικός ναός Αγ. Νικολάου στο Βαρούσι των Φαρσάλων», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 17 (1990) 161-188.

¹² Πρόκειται για τον ναό της Αγίας Παρασκευής που βρισκόταν στο κέντρο της πόλης και στην ανατολική πλευρά της μεγάλης πλατείας. Είχε κτισθεί κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας κατοχής και πυρπολήθηκε από τους Οθωμανούς κατά την επανάσταση του 1878. Βλ. Θάνος Κ. Αθανασόπουλος, *Σοφάδες, ο τόπος μας. Μέρος Α' . Τα τοπωνύμια*, Αθήνα 1994, 31-32.

¹³ Το σωστό: στην πεδιάδα της Καρδίτσας.

¹⁴ Ο Didron περιέγραψε διεξοδικότερα αυτήν την τοιχογραφία, λίγα χρόνια αργότερα, στη μελέτη του: *Ερμηνεία της βυζαντινής εικονογραφίας*: «(...) Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού μου στην Ελλάδα (...) παρατήρησα στον ναό των Σοφάδων, ενός θεσσαλικού χωριού στις όχθες του Πηνειού [= του Σοφαδίτικου] μία τοιχογραφία η οποία υπήρχε στον τοίχο της δυτικής πλευράς του ναού. Αυτή η τοιχογραφία απεικονίζει έναν εξάκτινο τροχό. Στο κέντρο είναι καθισμένος ένας νεαρός άνδρας, αμούστακος και χωρίς γένεια, ο οποίος φέρει βασιλικό στέμμα και κρατά στα χέρια του μία μεγάλη ανθοδέσμη. Πάνω από το κεφάλι του αναγράφεται η λέξη «Χρόνος». Ο Χρόνος εδώ συμβολίζει τη ζωή παρά τον θάνατο. Είναι νέος και δημιουργεί χωρίς να καταστρέφει. Ο Χρόνος οριοθετείται από τις προσωποποιημένες Τέσσερες Εποχές οι οποίες καταλαμβάνουν τον εσωτερικό κύκλο. Δίπλα σχεδόν σε κάθε Εποχή κυριαρχεί το στοιχείο που την χαρακτηρίζει. Η φωτιά συμβολίζει το Καλοκαίρι, ο πάγος τον Χειμώνα, ο αέρας την Άνοιξη και η γη το Φθινόπωρο. Οι τέσσερες εποχές συμβολίζουν τις τέσσερες κυριότερες ηλικίες της ζωής: Η Άνοιξη συμβολίζει τον έφηβο, το Καλοκαίρι τον νεαρό άνδρα, το Φθινόπωρο τον ώριμο άνδρα και ο Χειμώνας τον γέροντα. Αυτές οι ηλικίες, αυτές οι περίοδοι της ανθρώπινης ζωής, διαιρούνται με λεπτομέρειες σε μικρότερα τμήματα και άλλες αποχρώσεις, σε έναν ευρύτερο κύκλο αλλά ομόκεντρο με το πρώτο. Σε κάθε άκρο από τις έξι ακτίνες είναι ζωγραφισμένος ένας έφιππος άνθρωπος. Ένα παιδί στο κάτω μέρος, ένας ισχυρός άνδρας στην κορυφή, ένας υπέργηρος επίσης στο κάτω μέρος, αλλά από την αντίθετη πλευρά που απεικονίζεται το νεαρό παιδί. Το παιδί ζητά να περπατήσει και διαμαρτύρεται επειδή ο τροχός δεν περιστρέφεται αρκετά γρήγορα για να ανεβεί. Αντίθετα, ο άνθρωπος που αγγίζει τα γηρατειά προσπαθεί να πάει πίσω στον χρόνο για να γυρίσει πίσω, αλλά είναι μακριά. Αυτός που απεικονίζεται στην κορυφή στέκεται ακίνητος και τέλεια ισορροπημένος, αλλά εμείς θεωρούμε ότι μόλις έφτασε και βλέπουμε ήδη ότι είναι έτοιμος να αποχωρήσει. Όποιος είναι στο κάτω μέρος εξακολουθεί να κινείται, αλλά είναι ήδη έτοιμος να πεθάνει και να πέσει στην αιώνια ακινησία. Πάνω από όλη την σκηνή κυριαρχεί ο «Κόσμος». Απεικονίζεται ως ένας νεαρός βασιλιάς 35 περίπου ετών, ο οποίος φέρει στέμμα, κοντή γενειάδα και πλούσια ενδυμασία. Ο τροχός είναι κλεισμένος σε ένα τετράγωνο, στις τέσσερες γωνίες του οποίου είναι ζωγραφισμένα: πάνω και δεξιά ο Ήλιος με ερυθρό χρώμα όπως της πυρκαγιάς, αριστερά η Σελήνη με λευκό χρώμα όπως το ασήμι. Στη γωνία, κάτω από τον Ήλιο, απεικονίζεται η Ημέρα, ενώ κάτω από την Σελήνη, η Νύχτα. Η Νύχτα απεικονίζεται ως μία μεγάλη σκοτεινή μορφή με ανοιγμένα φτερά, η οποία φέρει στην κεφαλή ένα μαύρο σιδερένιο στέμμα με τρεις απολήξεις. Η μορφή της Ημέρας είναι ζωγραφισμένη με λευκό χρώμα. Κρατά ένα χρυσό στέμμα που η λάμψη του ξεχωρίζει από τα άλλα μέταλλα. Τόσο η Ημέρα όσο και η Νύχτα κρατούν ένα σχοινί, το οποίο είναι δεμένο πάνω στον τροχό. Τραβώντας με μία αέναη εναλλαγή τις άκρες του σχοινού, ο τροχός περιστρέφεται, αυξάνοντας ή μειώνοντας τις ηλικίες του ανθρώπου. Η ηλικία του ανθρώπου μεταβάλλεται από νύχτα σε μέρα, από μέρα σε νύχτα, από την άνοιξη έως το καλοκαίρι, το φθινόπωρο και τον χειμώνα, από τη ζωή έως τον θάνατο (...). Βλ. Didron, *Manuel d' iconographie chrétienne*, 412-413.

¹⁵ Η μοναχή Herrade de Strasbourg ή Herrad of Hohenbourg (1130-1195) υπήρξε ηγουμένη του αβαείου Mont Sainte Odile, στο Hohenbourg της Αλσατίας, σε απόσταση 24 χιλιομέτρων από το Στρασβούργο (σήμερα λειτουργεί ως ξενοδοχείο πολυτελείας). Είναι η συγγραφέας του *Hortus Deliciarum* (Κήπος των Απολαύσεων), του περίφημου χειρογράφου του 12ου αιώνα, το οποίο αποτελεί μία επιτομή όλων των επιστημών της εποχής συμπεριλαμβανομένης της Θεολογίας. Στην αρχική του μορφή περιλάμβανε 636 μικρογραφίες, πολλές από τις οποίες ήταν αλληγορικές παραστάσεις θεολογικών και φιλοσοφικών κειμένων. Κατά την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης το χειρόγραφο

Η ίδια παράσταση είναι επίσης λαξευμένη στη βόρεια πύλη του καθεδρικού ναού του Saint-Etienne de Beauvais καθώς και στη νότια πύλη του καθεδρικού ναού της Amiens (...).

Μεταξύ των δύο ελληνικών χωριών Κουμάδες¹⁶ και Κουρτέσι¹⁷, τα οποία βρίσκονται στην πεδιάδα των Φαρσάλων¹⁸, συναντήσαμε ένα όμορφο χριστιανικό νεκροταφείο το οποίο βρισκόταν δίπλα σε ένα βαθύ χαντάκι και καλυπτόταν από θαυμάσιες φτελιές και βαλανιδιές. Στο κέντρο του νεκροταφείου ήταν κτισμένο ένα μεγάλο παρεκκλήσι, οι εσωτερικοί τοίχοι του οποίου καλύπτονταν από τοιχογραφίες. Ελάχιστο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ναοί των Τρικάλων¹⁹. Σε κάποιον από αυτούς, μία οικογένεια Τούρκων έφερε το παιδί της, το οποίο υπέφερε από πυρετό, και παρακάλεσε τους έλληνες ιερείς να δεηθούν για την ανάρρωσή του. Φαίνεται ότι οι Τούρκοι δείχνουν περισσότερη εμπιστοσύνη στον Ιησού Χριστό, όταν πρόκειται για ζητήματα που αφορούν την υγεία και την ζωή.

Ο καθεδρικός ναός της Καλαμπάκας²⁰ βρίσκεται στους πρόποδες των βράχων των Μετεώρων. Στο ναό βρίσκεται ένας μαρμαρινός εξάγωνος άμβωνας, όπου ανεβαίνει κανείς και από τις δύο πλευρές, με κλίμακες που η κάθε μία φέρει επτά σκαλοπάτια²¹. Ο άμβωνας από τον οποίο λέγεται ότι ο Άγιος Πέτρος είχε κηρύξει τον λόγο του Θεού έχει ακριβώς την ίδια μορφή με παρόμοιους παλαιοχριστιανικών ναών, που είχε ιδρύσει ο ίδιος ο Απόστολος Παύλος. Πιθανότατα είναι ο θρόνος που κατασκευάστηκε για τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο, ιδρυτή του καθεδρικού ναού της Καλαμπάκας²², ο οποίος, κατά έναν περίεργο τρόπο, μοιάζει με τον θρόνο που κατασκευάστηκε στον καθεδρικό ναό της Reims για την στέψη του Καρόλου Χ. Όπως ο θρόνος του Καρόλου, έτσι και αυτός του Ανδρόνικου βρίσκεται στο κέντρο του κυρίως ναού, και η ανάβαση σ' αυτόν επιτυγχάνεται από μία κλίμακα που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά και από μία άλλη που βρίσκεται στη δυτική. Η κλίμακα που βρίσκεται στον ναό της Καλαμπάκας είναι διπλάσια σε μέγεθος από αυτήν του ναού της Reims και αυτό είναι το μόνο σημείο που τις διαφοροποιεί. Τόσο ο ναός της Καλαμπάκας, όσο και το παρεκκλήσι του νεκροτα-

---

μεταφέρθηκε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του Στρασβούργου. Πολλές από τις μινιατούρες αντιγράφησαν το 1818 από τον Christian Maurice Engelhardt, ενώ τα κείμενα δημοσιεύθηκαν για πρώτη φορά από τους Straub και Keller το 1879-1899. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Στρασβούργου (1870), το πρωτότυπο χειρόγραφο «χάθηκε» εξαιτίας μιας πυρκαγιάς που κατέστρεψε τη βιβλιοθήκη της πόλης. Το 1979 οι Rosalie Green, Michael Evans, Christine Bischoff και Michael Curschmann επιμελήθηκαν την επανέκδοση του χειρογράφου (London, Wartburg Institute, University of London). Βλ. Gladys Norren, «Herrad of Hohenbourg and her "Garden of Delights": A Pictorial Encyclopedia», στο Miriam Schmitt - Linda Kulzer (επιμ.) *Medieval Women Monastics*, Liturgical Press, Collegeville Minnesota, 1996, 185-195.

¹⁶ Κουμάδες: ο σημερινός Σταυρός της Καρδίτσας. Στο κείμενο: Comadès. Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 35.

¹⁷ Κουρτέσι: ο σημερινός Πρόδρομος της Καρδίτσας. Στο κείμενο: Cortésion. Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 35.

¹⁸ Το σωστό: στην πεδιάδα της Καρδίτσας.

¹⁹ Προφανώς, ο Didron δεν περιηγήθηκε πολλή ώρα τα Τρίκαλα και δεν είδε τους αξιόλογους ναούς τους, της Παναγίας Επίσκεψης, της Παναγίας Φανερωμένης, του Αγ. Δημητρίου, του Αγ. Νικολάου, της Αγ. Παρασκευής, του Προδρόμου και του Αγ. Στεφάνου.

²⁰ Είναι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, τρίκλιτη βασιλική, η οποία ανεγέρθηκε στη θέση παλαιότερου παλαιοχριστιανικού κτίσματος. Ο χρόνος της ανέγερσής του δεν έχει προσδιορισθεί με ακρίβεια. Άλλοι τον θεωρούν κτίσμα του 10ου-11ου αι. και άλλοι του 12ου. Βλ. Νίκος Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αι. έως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393*, Αθήναι 1979, 15, σημ. 24. Για την Επισκοπή των Σταγών, η παλαιότερη αναφορά της οποίας ανάγεται στον 10ο αιώνα, βλ. Άννα Αβραμέα, *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι το 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν*. Εν Αθήναις 1974, 158-160.

²¹ Catherine Vanderheyde, «Le ciborium de l'église de la dormition de la vierge à Kalambaka (Thessalie)», *Mélanges Jean-Pierre Sodini, Travaux et Memoires* 15, Paris 2005, 427-442' πρβ. Σταυρούλα Σδρόλια, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του άμβωνα στον ιερό ναό Κοίμησης Θεοτόκου Καλαμπάκας*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία στο ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1988.

²² Δεν είναι σωστό αυτό το οποίο αναφέρει εδώ ο Didron. Στον βόρειο τοίχο του εσωνάρθρα του ναού είναι γραμμένα δύο έγγραφα: ένα χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1336) και ένα σιγίλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Αντωνίου Δ' (1393).

φείου²³ καλύπτονται εξολοκλήρου από τοιχογραφίες. Τα ονόματα των ζωγράφων και οι ημερομηνίες ολοκλήρωσης των εργασιών τους καταγράφονται σε επιγραφές στις οποίες έχω αναφερθεί²⁴. Τέλος ερχόμαστε στα Μετέωρα, κύριο προορισμό του ταξιδιού μας.

ΕΠΙΣΚΕΨΗ ΣΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ

Έχοντας στα χέρια μου, έντυπες οδηγίες και συστατικές επιστολές, τις οποίες μου είχε παραχωρήσει ο στρατηγός Κωλέττης, παλιότερα πρεσβευτής του βασιλέα Όθωνα στο Παρίσι και σημερινός πρωθυπουργός, πήρα την απόφαση να επισκεφθώ τα Μετέωρα (...). Βρισκόμασταν στον δρόμο που οδηγούσε από τα Φάρσαλα στη Θεσσαλονίκη, όταν αποφασίσαμε να μεταβούμε στα Μετέωρα τα οποία βρίσκονται στο αντίθετο άκρο της πεδιάδας και στην βορειοδυτική της πλευρά. Έτσι, ακολουθώντας το ρεύμα του ποταμού Πηνειού²⁵, διασχίσαμε την πεδιάδα των Φαρσάλων και διαμέσου των Τρικάλων, φθάσαμε στους Σταγούς (Καλαμπάκα), στους πρόποδες των Μετεώρων.

Η μεγάλη πεδιάδα των Φαρσάλων²⁶ περιβάλλεται από όλες τις πλευρές της από ψηλά βουνά και μοιάζει με ένα τεράστιο μενταγιόν σε ανάγλυφο πλαίσιο με προεξοχές. Η Καλαμπάκα βρίσκεται στους πρόποδες των βράχων των Μετεώρων. Από την πόλη μέχρι τα μοναστήρια απαιτείται οδοιπορία μιας ώρας και τριάντα λεπτών. Μετά από μία ώρα εισέρχεσαι σε ένα δάσος το οποίο σχηματίζεται από γιγάντιους και ψηλούς βράχους (...), πάνω στους οποίους βρίσκεται από ένα μοναστήρι. Λόγω της θέσης τους τα μοναστήρια ονομάζονται Μετέωρα²⁷. Κάθε μοναστήρι μοιάζει με το άνθος ενός τεράστιου φυτού (...). Εάν αφαιρέσουμε τις κορυφές, κάθε βράχος έχει ύψος 120, 150, ή ακόμα και 180 ποδιών. Αυτά τα βράχια είναι απροσπέλαστα. Δεν μπορούμε να καταλάβουμε πώς κατόρθωσε ο πρώτος άνθρωπος να αναρριχηθεί σ' αυτά. Κατά το παρελθόν και στις 24 βραχώδεις κορυφές υπήρχαν μοναστήρια. Σήμερα 18 από αυτά καταστράφηκαν ή έχουν εγκαταλειφθεί και μόνον 6 εξακολουθούν να υφίστανται²⁸. Για τους μοναχούς που διαμένουν εδώ αλλά και για τους τολμηρούς ταξιδιώτες υπάρχει μία σκάλα η οποία ξεκινά από την κορυφή και φθάνει μέχρι το έδαφος. Είναι κινούμενη και έτσι όπως είναι απλωμένη αγκαλιάζει τις πλευρές των βράχων και τις προεξοχές τους. Όταν ανεβαίνεις, η σκάλα χτυπάει στους βράχους με δύναμη και ο θόρυβος που ακούγεται μοιάζει με αυτόν που δημιουργούν τα μανιασμένα κύματα όταν χτυπούν το κατάρτι ενός σκάφους.

Στα μισά της διαδρομής η σκάλα χωρίζεται στα δύο. Το κάτω μέρος της εξακολουθεί να ακουμπά στον βράχο, ενώ το πάνω φθάνει στην καταπακτή μιας κρεμαστής γέφυρας, η οποία προεξέχει, με την βοήθεια ενός σιδερένιου βαρούλκου. Όταν η σκάλα δεν κινείται, η καταπακτή της γέφυρας παραμένει κλειστή, αποτρέποντας την πρόσβαση στους κλέφτες (...). Τόσο ο Rouquerville, ο συγγραφέας του βιβλίου «Ταξίδι στην Ελλάδα», όσο και ο τρομερός και άφοβος Αλή πασάς των Ιωαννίνων, παρέμειναν στους πρόποδες του γιγαντιαίου βράχου, απρόθυμοι να επιχειρήσουν μία ανάβαση. Ο τελευταίος πήγε στα Μετέωρα με σκοπό να κλέψει τους μοναχούς, αλλά δεν υπολόγισε ότι για το υποτιθέμενο κακό που θα τους έκανε, έπρεπε να σκαρφαλώσει στους βράχους. Όπως και ο Rouquerville, ο οποίος πίστευε ότι οι μοναχοί είχαν στην κατοχή τους πολύτιμα χειρόγραφα, το μόνο που έκανε ήταν να τους ρωτάει από το έδαφος εάν έχουν βιβλιοθήκη την στιγμή κατά την οποία οι τελευταίοι, βλέποντάς τον από ψηλά, γελούσαν με την καρδιά τους. Μετά την άρνηση των μοναχών, το μόνο που έκανε ήταν

²³ Πρόκειται για τον ναό των Αγίων Πάντων, στο παλαιό νεκροταφείο της Καλαμπάκας. Ανεγέρθηκε το 1761 και αγιογραφήθηκε το 1766 από τους Καλαριτινούς Στέργιο και Ιωάννη. Βλ. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, «Τρικαλινά Σύμμεικτα», *Μετέωρα*, 44-45 (Τρίκαλα 1990-1991), 180-181, 192.

²⁴ Οι τοιχογραφίες στο ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου είναι έργο του μοναχού Νεόφυτου, δευτερότοκου γιου του κρητικού ζωγράφου Θεοφάνη Στρελίτζα-Μπαθά (1573). Βλ. Δημήτριος Γ. Καλούσιος, «Τρικαλινά Σύμμεικτα Ι' », *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 27 (1995), 81-82, 119.

²⁵ Την πεδιάδα των Φαρσάλων την διέσχισαν ακολουθώντας το ρεύμα του Ενιπέα και όχι του Πηνειού, το οποίο ακολούθησαν πλησιάζοντας τα Τρίκαλα.

²⁶ Το σωστό: της Δυτικής Θεσσαλίας.

²⁷ Στο κείμενο: *Météores* (Μετά όρος). Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 173.

²⁸ Ο Ussing που επισκέφθηκε τα Μετέωρα το 1846 αναφέρει ότι λειτουργούσαν 7 μονές. Βλ. J. L. Ussing (μετ. Τόμης Αλεξόπουλος), «Ταξίδι στη Θεσσαλία το 1846», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 43 (2003) 48.

να επιθεωρήσει με το τηλεσκόπιό του το μοναστήρι και να απομακρυνθεί καλπάζοντας γρήγορα με το άλογο του²⁹.

Οστόσο, για τους ταξιδιώτες που επιθυμούν μία ευκολότερη και ευπρεπέστερη ανάβαση, οι μοναχοί κατεβάζουν ένα δίχτυ, οι άκρες του οποίου καταλήγουν σε ένα χονδρό σχοινί, το οποίο είναι συνδεδεμένο με κάποιο μηχανισμό ανέλκυσης τον οποίο χειρίζονται οι ίδιοι οι μοναχοί. Αφού κατεβεί το δίχτυ στο έδαφος και καθίσετε μέσα σ' αυτό, θα το μαζέψουν πάνω από το κεφάλι σας και θα το ενώσουν με έναν σιδερένιο γάντζο ο οποίος ενώνεται με τις άκρες του σχοινού. Το τελευταίο ανασύρεται από το βαρούλκο που βρίσκεται σε έναν εξώστη της μονής (...). Με τη βοήθεια του βαρούλκου, το οποίο περιστρέφουν με ταχύτητα δέκα μοναχοί, θα ανεβείτε στη μονή, όπου θα σας καλωσορίσουν και θα σας βάλουν να καθίσετε σε ένα παγκάκι, ώσπου να συνέλθετε από την αντηλιά. Εάν οι έλληνες μοναχοί γνωρίζουν να το χειρίζονται σωστά, θα καταλάβετε αμέσως ότι πρόκειται για κάτι το ευφυές. Ανεβαίνοντας όμως στην κορυφή του βράχου, κανείς δεν αισθάνεται εντελώς άνετα. Το δίχτυ έχει πλέγμα εξαιρετικά ευρύ, το οποίο επιτρέπει στα χέρια και στα πόδια να κρέμονται έξω από αυτό. Η ανάβαση των 150 περίπου ποδιών διαρκεί, συνήθως, τέσσερα ή πέντε λεπτά (...).

Ανέβηκα μία φορά στο δίχτυ μαζί με τον οδηγό μας, έναν γενναίο άνδρα, πρώην έλληνα αστυνομικό, ο οποίος δεν ήταν πάνω από 45 ετών. Με το που ξεκίνησε η ανάβαση, ο κύριος αυτός χλώμιασε και άρχισε να τρέμει από τον φόβο του. Δικαιολογώντας τον φόβο του μου είπε πως «*εάν ήμουν αντιμέτωπος με ληστές δεν θα φοβόμουν, διότι είμαι θαρραλέος και σίγουρος για τον εαυτό μου. Αλλά στην περίπτωση που σπάσει το σχοινί θα πεθάνω, χωρίς να μπορέσω καθόλου να υπερασπιστώ τον εαυτό μου*». Είχε δίκιο και δεν ήμουν πιο σίγουρος από αυτόν. Αν είχαμε να κάνουμε με άγγλους ή γάλλους ειδικούς, οι οποίοι θα τοποθετούσαν έναν στέρεο μηχανισμό ώστε το σχοινί να διατηρείται σταθερό και ασφαλές, ο φόβος μας θα είχε μειωθεί σημαντικά. Όμως, με τους έλληνες μοναχούς τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Το ρίσκο ήταν ασφαλώς μεγαλύτερο αφού αυτοί ήταν απρόσεκτοι, τεμπέληδες και ανίκανοι λόγω της μεγάλης ηλικίας τους, να φροντίζουν για την συντήρηση του μηχανισμού και την επιδιόρθωση των φθαρμένων διχτύων και σχοινιών (...)³⁰.

ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΜΕΤΕΩΡΟΥ

Βρισκόμασταν στους πρόποδες του Μεγάλου Μετέωρου, της κυριότερης μονής των Μετεώρων. Χαιρετήσαμε τους μοναχούς οι οποίοι κατέβασαν το δίχτυ και καθένας από εμάς παίρνοντας θάρρος μπήκε σ' αυτό. Πρώτος ανέβηκε ο κόμης de Saint Aldegonde, ενώ εγώ και ο Durand στριμωχθήκαμε μαζί στο δίχτυ και ακολουθήσαμε. Όταν φθάσαμε στην κορυφή καλημερίσαμε τους μοναχούς και τους είπαμε πως όταν φθάνει επιτέλους κανείς στο μοναστήρι ανταμείβεται επαρκώς από τις φοβίες που έχει υποστεί. Μας οδήγησαν στην τράπεζα, την κουζίνα και την αποθήκη, ενώ μας έδειξαν τα δωμάτια (κελιά) που ήταν κτισμένα με πέτρες και τούβλα, όπως ακριβώς οι όμορφοι ναοί των Αθηνών και του Μυστρά. Στη συνέχεια μας οδήγησαν σε τρία μικρά όμορφα παρεκκλήσια καθώς και σε έναν μεγάλο ναό γεμάτο με τοιχογραφίες. Όλα τα αντικείμενα και τα σκεύη που υπήρχαν σ' αυτόν ήταν επιχρυσωμένα.

Η τράπεζα χωρίζεται σε δύο κλίτη, όπως ακριβώς το Αβαείο του Saint-Martin-des-Champs στο Παρίσι. Κατά μήκος της υπάρχουν έξι θόλοι που στηρίζονται σε πέντε κολόνες. Βλέπει προς την Ανατολή όπως ακριβώς ένας ναός και έχει μία θολωτή αψίδα ημι-τρούλο με τοιχογραφία που αναπαριστά την Παρθένο να κρατά στην αγκαλιά της τον Ιησού. Κάτω από την αψίδα βρίσκεται ένα μικρό μαρμάρινο στρογγυλό τραπέζι το οποίο θυμίζει βωμό και στο οποίο

²⁹ Υπάρχει μία δόση υπερβολής από τον Didron όταν αναφέρεται στον Rouqueville. Βλ. François Rouqueville, *Voyage dans la Grèce, comprenant la description ancienne et moderne de l'Épire, de l'Illyrie grecque, de la Macédoine Cisaxienne, d'une partie de la Thiballie, de la Thessalie, de l'Acarnanie, de l'Étolie ancienne et Epictète, de la Locride Hespérienne, de la Doride, et du Péloponnèse, etc.* Firmin Didot père et fils, Paris 1820, III, 24.

³⁰ Το σχόλιο του Didron εκλαμβάνεται ως ειρωνικό και απαξιωτικό για τους μοναχούς. Δεν έχουν αναφερθεί ατυχήματα λόγω ανεπαρκούς συντήρησης και κακής λειτουργίας του μηχανισμού. Εδώ όμως θα πρέπει να αναφερθεί σχετικά με τον χαρακτήρα του Didron, ότι κατά τη διάρκεια της ακαδημαϊκής του καριέρας επέδειξε ειρωνικές συμπεριφορές απέναντι σε άλλους συναδέλφους του. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση που θεώρησε μυθομανή και ευφάνταστο τον γάλλο βραβευμένο ζωγράφο Dominique Papety και αμφισβήτησε μέσα από τις στήλες του περιοδικού του το ταξίδι που πραγματοποίησε ο τελευταίος στο Άγιο Όρος το 1846. Βλ. Ainé Didron, «Le mont Athos et le phalanstère», *Annales archéologiques*, Paris, 7 (1947) 41-48.

τοποθετείται ο άρτος που έχει ευλογηθεί. Η κουζίνα βρίσκεται ακριβώς δίπλα στην τράπεζα και είναι ένα τετράγωνο κτίριο με θόλο, από το μέσο του οποίου διέρχεται μία επιμήκης καμινάδα από την οποία φεύγει προς τα έξω ο καπνός. Το κελάρι³¹ έμοιαζε με την τράπεζα, αλλά ήταν αρκετά μεγαλύτερο και πολύ πιο σκοτεινό. Τα διαμερίσματα του ηγουμένου αλλά και των επισκεπτών αποτελούνται από μεγάλα δωμάτια, επιπλωμένα αλά τούρκα, σύμφωνα δηλαδή με τον τουρκικό τρόπο: με χαλιά και μεγάλους καναπέδες. Τα τρία μικρά παρεκκλήσια είναι αφιερωμένα στον Άγιο Κωνσταντίνο³², στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή τον ονομαζόμενο Πρόδρομο και στον Άγιο Αθανάσιο τον Μετεωρίτη³³, τον έναν από τους δύο ιδρυτές (κτίτορες) των Μετεώρων (...). Όσον αφορά τον μεγάλο ναό, αυτός είναι αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος.

Δεν υπάρχει έθνος που να έχει δώσει με έναν τόσο έξυπνο τρόπο στους περισσότερους ναούς του, τα κατάλληλα ονόματα, ανάλογα με τον προορισμό ή την τοποθεσία που είναι κτισμένοι. Δεν θα μπορούσε να αφιερωθεί πουθενά αλλού αυτός ο ναός, αφού ο βράχος όπου είναι κτισμένος θεωρείται το όρος Θαβώρ όπου έλαβε χώρα η Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Στο κοιμητήριο, όπου αναπαύονται οι νεκροί μοναχοί, βρίσκεται ένα μικρό παρεκκλήσι αφιερωμένο στον θάνατο ή, μάλλον για να κυριολεκτήσω, στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Στα χωράφια βρίσκονται παρεκκλήσια αφιερωμένα στον Άγιο Τρύφωνα ο οποίος ήταν κηπουρός, ενώ όσα από αυτά βρίσκονται σε οχυρά, κάστρα ή στρατιωτικές εγκαταστάσεις φέρουν τα ονόματα του Αγίου Γεωργίου και του Αρχάγγελου Μιχαήλ, οι οποίοι υπήρξαν κατεξοχήν πολεμιστές (...).

Τα πρόσωπα και τα γεγονότα που απεικονίζονται στις τοιχογραφίες διέπονται από μία λογική σειρά (...). Στον νάρθηκα εκπροσωπούνται τα γεγονότα τα οποία χαρακτήρισαν τον βίο των μαρτύρων της Εκκλησίας, ενώ στον κυρίως ναό εξυμνούνται οι βίοι των Αγίων και του Ιησού Χριστού. Πρέπει να γνωρίσουμε τον πόνο για να εισέλθουμε στην αιώνια χαρά που υπάρχει πέρα από το θάνατο και να απολαύσουμε από κοντά τη χάρη του Θεού και την αγαλλίαση από την παρουσία του Ιησού. Στον θόλο του κυρίως ναού, όπου αναπαριστάται ο ουρανός, έχει τοιχογραφηθεί ο Παράδεισος. Στο κέντρο του βρίσκεται ο Παντοκράτωρ που περιβάλλεται από τα εννέα Τάγματα των Αγγέλων του, την Παρθένο Μαρία και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Γύρω από τον θόλο απεικονίζονται οι δώδεκα Προφήτες και οι τέσσερις Ευαγγελιστές. Οι τελευταίοι στις τέσσερες πλευρές του θόλου φαίνεται να τον υποβαστάζουν όπως ακριβώς στηρίζουν εδώ και αιώνες την Εκκλησία του Ιησού (...). Στο Ιερό του ναού, όπου ο άρτος και ο οίνος συμβολίζουν το Σώμα και το Αίμα του Ιησού, υπάρχει τοιχογραφημένος ο Μυστικός Δείπνος. Στην σκηνή αυτή αναπαριστάται ο Ιησούς με τους μαθητές του, μία τοιχογραφία με τα περισσότερα πρόσωπα αγίων συγκεντρωμένα από κάθε άλλη που υπάρχει στην Ελληνική Εκκλησία (...). Απέναντι ακριβώς απεικονίζεται ο άφρων Άρειος να κατασπαράσσεται από έναν καρχαρία, επειδή αρνήθηκε την Θεότητα του Ιησού (...). Σε μία τοιχογραφία που βρίσκεται στην Πρόθεση, όπου τα ιερά σκεύη προετοιμάζονται για τη Θεία Λειτουργία (δισκοπότηρο, δισκάριο κλπ) απεικονίζεται ο Ιησούς να κοιμάται στην αγκαλιά της μητέρας του. Ενώ η Παρθένος αφαιρεί το πέπλο που καλύπτει το πρόσωπό της, ένας άγγελος του φέρνει τα αντικείμενα του Πάθους του: τη λόγχη, τον σπόγγο, τον σταυρό, το ακάνθινο στεφάνι. Δεν γνωρίζουμε τίποτα περισσότερο ποιητικό ή καλύτερα πιο κατανοητό από όσα μας δείχνουν αυτές οι τοιχογραφίες. Η τοιχογραφία συμβολίζει την ανένη δράση του ιερέα ο οποίος προετοιμάζει και πραγματοποιεί την πιο ιερή στιγμή στη Θεία Λειτουργία, τη Θεία Μετάληψη. Στους τοίχους του εγκάρσιου κλίτους και των διαδρόμων (...) αναπαριστώνται σκηνές από το γενεαλογικό δένδρο του Ιησού μέχρι τον θάνατό του. Βλέπει κανείς όλα τα πρόσωπα της εκκλησιαστικής ιστορίας, από τους πατριάρχες της Παλαιάς μέχρι τους Αγίους της Καινής Διαθήκης (...).

Σε μία τοιχογραφία που βρίσκεται στην είσοδο του καθολικού αναπαριστάται η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην οποία είναι αφιερωμένος ο ναός. Απέναντι ακριβώς υπάρχει μία τοιχογραφία στην οποία απεικονίζονται δύο ηλικιωμένοι μοναχοί, ο Άγιος Αθανάσιος³⁴ και ο Ά-

³¹ Το Βαεναρειό. Σήμερα έχει μετατραπεί σε λαογραφικό μουσείο.

³² Πρόκειται για το παρεκκλήσι των Ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, το οποίο κτίστηκε το 1789 με συνδρομές του ιερομονάχου Διονυσίου και του γιου του Ζαχαρία από το χωριό Ίσβορος (Αμάραντος) της Κόνιτσας.

³³ Το παρεκκλήσι αυτό είναι το ασκηταριό του οσίου Αθανασίου του Μετεωρίτη.

³⁴ Είναι ο όσιος Αθανάσιος ο Μετεωρίτης.

γιος Ιωάσαφ³⁵, οι κτήτορες του Μεγάλου Μετέωρου, να προσφέρουν στον Ιησού το πρόπλασμα του καθολικού. Κάτω από την μορφή του Αγίου Αθανασίου, την οποία φιλοτέχνησε το 1822 ο ζωγράφος Λάζαρος από το Ζαγόρι³⁶ υπάρχει η επιγραφή: «Ο όσιος πατήρ ημών Αθανάσιος ο κτίστωρ του Μετέωρου»³⁷. Αντίστοιχη επιγραφή υπάρχει και κάτω από τον άγιο Ιωάσαφ. Σε μία στήλη του καθολικού υπάρχει η εικόνα της Παναγίας η οποία, όπως λέγεται, ζωγραφίστηκε από τον Ευαγγελιστή Λουκά. Παρόλο που τα ενδύματά της καλύπτονται από επιχρυσωμένο χαλκό (...), η εικόνα δεν έχει στοιχεία καλής ζωγραφικής τέχνης. Όλα τα φωτιστέφανα του Ιησού, της Παναγίας, των αγγέλων και των αποστόλων είναι επιχρυσωμένα. Τα αντίστοιχα των άλλων αγίων είναι χρωματισμένα με κίτρινο χρώμα (...).

Παρόλο που οι μοναχοί είχαν πει το αντίθετο στον Rouqueville (με ειρωνική πρόθεση βέβαια), η βιβλιοθήκη της μονής περιλαμβάνει μία αξιόλογη συλλογή βιβλίων και χειρογράφων. Μετρήσαμε 1.500 τόμους έντυπων βιβλίων και 372 χειρόγραφα³⁸. Από αυτά, τα 237 είναι χάρτινα και τα 135 από περγαμνή. Υπάρχουν ακόμα 23 ρολά με περγαμηνούς κώδικες. Ο κατάλογος των εντύπων και των χειρογράφων είχε καταστραφεί παλαιότερα από πυρκαγιά και έκτοτε δεν ανασυντάχθηκε. Μεταξύ των περγαμηνών χειρογράφων βρήκαμε δύο παλίμψηστα για τα οποία θα μιλήσουμε αργότερα όταν φθάσουμε στο Άγιο Όρος και στις βιβλιοθήκες του.

Στη μονή του Μεγάλου Μετέωρου μας επιφυλάχθηκε θερμή υποδοχή. Ο ηγούμενος απουσίαζε, αλλά εμείς τον είχαμε συναντήσει πριν από λίγες ημέρες στην κατοικία του επισκόπου της Τρίκκης. Όταν του αναφέραμε ότι προτιθέμεθα να επισκεφθούμε την μονή, τότε αυτός έστειλε κάποιον από τους μοναχούς που τον συνόδευαν, για να προαναγγείλει την άφιξή μας και να δώσει εντολή να ετοιμασθούν τα δωμάτιά μας. Ο ηγούμενος ονομαζόταν Αγαθάγγελος και ήταν ένας νεαρός, δυνατός και περήφανος άνδρας, 35 περίπου ετών. Εκλέχθηκε ομόφωνα από τους αδελφούς της μονής και η θητεία του ήταν ισόβια (...). Την εποχή που επισκεφθήκαμε εμείς την μονή, την μικρή αυτή κοινότητα αποτελούσαν 22 μοναχοί. Όλοι τους ήταν ηλικιωμένοι αλλά όλοι τους εργάζονταν στα χωράφια. Κάθε πρωί οι μισοί κατέβαιναν στην ύπαιθρο για την καλλιέργεια της αμπέλου και του καλαμποκιού, ενώ οι άλλοι μισοί παρέμεναν στη μονή, για να προσευχηθούν και να απασχοληθούν σε διάφορες εργασίες, όπως την φύλαξη των εγκαταστάσεων, την τήρηση της αλληλογραφίας, την καθαριότητα και την υποδοχή των επισκεπτών. Την επόμενη ημέρα συνέβαινε το αντίστροφο. Γευματίζουν όλοι μαζί στην τράπεζα της μονής, αλλά κοιμούνται χωριστά σε μικρά και φτωχικά κελιά όπου το μόνο που υπάρχει είναι ένα χαλί το οποίο χρησιμεύει για κρεβάτι. Τα κελιά είναι φτωχικά αλλά προσφέρουν μία υπέροχη θέα προς την οροσειρά της Πίνδου, την πεδιάδα των Φαρσάλων³⁹, την Όσσα, το Πήλιο, τον Όλυμπο και τον Πηνειό, ο οποίος στο βάθος του ορίζοντα φαίνεται να χάνεται στην Κοιλιάδα των Τεμπών⁴⁰. Το σούρουπο της ίδιας ημέρας κάθισα στην άκρη ενός βράχου με τα πόδια μου να κρέμονται στο κενό, και απόλαυσα το ηλιοβασίλεμα. Είδα τον ήλιο να χάνεται στην Ήπειρο, πίσω από τις οροσειρές της Πίνδου. Θα έλεγα ότι ήταν το πιο υπέροχο θέαμα που παρατήρησα ποτέ και το οποίο διήρκεσε μισή ώρα περίπου (...).

Ο ηγούμενος, όπως είπαμε, είχε εκλεγεί από τους υπόλοιπους μοναχούς, αλλά μόνον ο επίσκοπος ο οποίος κατοικούσε στην Καλαμακάκα είχε την εξουσία να χειροτονεί τους διακόνους και τους ιερείς. Κατά το παρελθόν και οι 23 μονές⁴¹ ήταν εξαρτημένες από το Μεγάλο Μετέωρο. Μαζεύονταν γύρω από αυτό όπως τα παιδιά γύρω από τον πατέρα τους ή οι στρατιώτες γύρω από τον αξιωματικό τους. Στο Μεγάλο Μετέωρο εξέλεγαν τον ηγούμενο και πλήρωναν τον ετήσιο φόρο που τους αναλογούσε. Οι μονές, οι οποίες έχουν απομείνει σήμερα, είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους και υπάγονται είτε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, είτε στην Επισκοπή της Καλαμακάκας [Σταγών]. Μόνον οι μονές του Μεγάλου Με-

³⁵ Πρόκειται για τον τελευταίο σέρβο ηγεμόνα Ιωάννη Ούρεση Παλαιολόγο, γιο του Συμεών Ούρεση Παλαιολόγου.

³⁶ Ο ζωγράφος Λάζαρος καταγόταν από τα Άνω Σουδενά του Ζαγορίου της Ηπείρου. Βλ. Νίκος Α. Βέης, «Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετέωρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων», *Βυζαντις*, 1 (Αθήναι 1909) 594.

³⁷ Η επιγραφή του κειμένου στην ελληνική. Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 175-176.

³⁸ Σήμερα στο Μεγ. Μετέωρο φυλάσσονται 661 κώδικες. Βλ. Νίκος Α. Βέης, *Τα χειρόγραφα των Μετέωρων*, ΚΕΜΝΕ, Αθήναι 1967, τ. Α.

³⁹ Το σωστό, την δυτικοθεσσαλική πεδιάδα.

⁴⁰ Αυτά όλα είναι υπερβολικά. Η Κοιλιάδα των Τεμπών, ο Όλυπος, το Πήλιο και η Όσσα δεν φαίνονται από τα Μετέωρα.

⁴¹ Σε άλλο σημείο του οδοιπορικού ο Didron αναφέρει το σωστό αριθμό: 24 μονές.

τεώρου, του Βαρλαάμ και του Αγίου Χαραλάμπους⁴² εξαρτώνται από τον Οικουμενικό Πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης, ενώ οι άλλες τρεις, που είναι φτωχότερες, δηλαδή της Αγίας Τριάδας, του Ρουσάνου και του Αγίου Στεφάνου, υπάγονται στην άμεση δικαιοδοσία του επισκόπου της Καλαμπάκας. Κοιμηθήκαμε στο Μεγάλο Μετέωρο, όπου οι χιλιάδες ευγενικές φιλοφρονήσεις εκ μέρους των μοναχών μάς υποχρέωσαν. Την επομένη κατά τις ένδεκα το πρωί κατεβήκαμε από την μονή με τον ίδιο τρόπο που είχαμε ανεβεί (...). Αυτή τη φορά η κάθοδος διήρκεσε μόνον τρία λεπτά (...). Αφού ευχαριστήσαμε για άλλη μία φορά τους μοναχούς, για τις περιποιήσεις και τις ευχές τους, πήραμε το μονοπάτι ανάμεσα στους βράχους που θα μας οδηγούσε στη μονή του Βαρλαάμ (...).

ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΒΑΡΛΑΑΜ

Η μονή του Βαρλαάμ είναι η δεύτερη μεγαλύτερη μονή των Μετεώρων και απέχει μισή ώρα περίπου από το Μεγάλο Μετέωρο. Ο βράχος πάνω στον οποίο είναι κτισμένη είναι μεγαλύτερος και μπορείς να ανεβείς με δίχτυ ή με ανεμόσκαλα (...). Το σχοινί έχει μήκος 50 μ. και χρειάστηκαν τεσεράμισι περίπου λεπτά για να ανέβουμε και διόμισι για να κατεβούμε. Ο Όσιος Βαρλαάμ, στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένη η μονή⁴³, ήταν ο πρώτος ερημίτης που εγ-

Μονή Βαρλαάμ. Χαρακτικό του Edmond Hédouin *Annales archéologiques*, τ. 1 (Paris 1844), σ. 172.
© Bibliothèque nationale de France.

καταστάθηκε σ' αυτόν τον βράχο όπου έζησε το υπόλοιπο της ζωής του. Στη μέση ακριβώς του πολυόροφου κτίσματος βρίσκεται το καθολικό της μονής, το οποίο είναι αφιερωμένο στους Αγίους Πάντες (...)⁴⁴ και είναι γεμάτο με τοιχογραφίες. Βλέπουμε (...) τον Μυστικό Δείπνο, τον νεαρό Ιησού ως Εμμανουήλ, τον Ιησού ως Άγγελο της Μεγάλης Βουλής⁴⁵ (...). Στη δυτική πλευρά του νάρθηκα υπάρχει η τοιχογραφία της *Τελικής Κρίσης*. Δίπλα ακριβώς στο καθολικό βρίσκεται το ολοκληρωτικά τοιχογραφημένο παρεκκλήσι των Τριών Ιεραρχών⁴⁶ δηλαδή του Αγίου Βασιλείου, του Αγίου Χρυσοστόμου και του Αγίου Γρηγορίου του Θεολόγου. Η μεγάλη τράπεζα της μονής που βλέπει ανατολικά, διαιρείται σε δύο κλίτη. Το μαγειρείο μοιάζει με το αντίστοιχο του Μεγάλου Μετεώρου αλλά εδώ έχει κυκλικό σχήμα. Σε γενικές γραμμές μοιάζει με τα παλιά μαγειρεία των γαλλικών μονών που δεν υφίστανται πλέον, αλλά μπορεί να παρατηρήσει κάποιος στα χαρακτηριστικά του *Monasticum Gallicanum*⁴⁷.

⁴² Η μονή αυτή είναι του Αγίου Στεφάνου, στην οποία προστέθηκε, στα τέλη του 18ου αι., ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους που είναι σήμερα το καθολικό της μονής. Βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Τόμος Γ'. Τα χειρόγραφα της Μονής του Αγίου Στεφάνου*, ΚΕΜΝΕ, Αθήναι 1986, κ'.

⁴³ Το σωστό, η μονή οφείλει το όνομά της στον ερημίτη Βαρλαάμ ο οποίος εγκαταστάθηκε στον βράχο της το 1350. Είναι αφιερωμένη στους Αγίους Πάντες.

⁴⁴ Ο ναός ανεγέρθηκε το 1548 και αγιογραφήθηκε το 1566 και ανακαινίσθηκε το 1780. Βλ. Βαγγέλης Σκουβαράς, *Μετέωρα*, Βόλος 1961, 64-70' Θεοτέκη μοναχή, *Το πέτρινο δάσος των Μετεώρων*, Αθήναι 1978, 122.

⁴⁵ Στο κείμενο: ange du grand conseil. Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 177.

⁴⁶ Ο ναΐσκος των Τριών Ιεραρχών ανεγέρθηκε και αγιογραφήθηκε το 1627. Βλ. Βαγγέλης Σκουβαράς, *ό. π.*, σ. 60-61' Θεοτέκη μοναχή, *ό. π.*, σ. 132-133.

⁴⁷ Πρόκειται για το τρίτομο ογκώδες χειρόγραφο έργο του γάλλου βενεδικτίνου μοναχού Michel Germain (1645-1694), ο οποίος μεταξύ των ετών 1687 και 1871 αποτύπωσε σε 168 χαρακτηριστικά, ναούς, μονές και αβαεία της Γαλλίας. Τα χαρακτηριστικά απεικονίζουν ναούς και παρεκκλήσια, κελιά και τραπεζαρίες, αποθήκες και μαγειρεία, ελαιοτριβεία και σιταποθήκες, ιατρεία και μηχανουργεία των περιγραφόμενων θρησκευτικών κτισμάτων. Κάθε χαρακτηριστικό συνοδεύεται από την ανάλογη λεζάντα. Ελάχιστα βιβλιοθήκες στον κόσμο διαθέτουν αντίγραφα του περίφημου χειρογράφου. Το 1871 το χει-

Πάνω σε έναν τοίχο, έξω από το αρχονταρίκι, εντοπίσαμε το σχέδιο ενός λαβυρίνθου με έντονο πορφυρό χρώμα που έμοιαζε με το αντίστοιχο το οποίο υπάρχει στο δάπεδο του καθεδρικού ναού της Chartres και είναι ίδιο, περίπου, με τα σχέδια που κοσμούν επίσης τους καθεδρικούς ναούς των πόλεων Reims και Amiens. Εδώ και πολύ καιρό αναζητούσα τον συμβολισμό του εν λόγω λαβυρίνθου και ήμουν σχεδόν πεπεισμένος ότι θα έβρισκα την εξήγηση στη μονή του Βαρλαάμ. Ρώτησα τους μοναχούς οι οποίοι μου απάντησαν ότι ο λαβύρινθος συμβολίζει την φυλακή του Σολομώντα. Το σχέδιο είχε εντοπίσει, παλαιότερα, σε κάποιο βιβλίο ένας μοναχός και το αντέγραψε στον τοίχο. Ο μοναχός αυτός είχε πεθάνει, το βιβλίο είχε χαθεί και δεν μπόρεσα να μάθω περισσότερα. Στον καθεδρικό ναό της Amiens ο λαβύρινθος αυτός ονομάζεται «κατοικία του Δαιδάλου». Αυτές ήταν και οι μόνες πληροφορίες τις οποίες μπόρεσα να συλλέξω γι' αυτό το θέμα.

Στη μονή του Βαρλαάμ διαμένουν σήμερα 10 μοναχοί και ένας εξόριστος Αγιορείτης. Αυτός ο υπέργρηρος μοναχός, του οποίου το πρόσωπο και η μακριά γενειάδα παρέπεμπαν σε κινέζο μανδαρίνο, ήταν ο λόγιος της μονής. Ήταν αυτός που με μεγάλη καλοσύνη μας ξενάγησε στους χώρους της μονής. Μας ζήτησε να του εξηγήσουμε το γεωλογικό φαινόμενο των Μετέωρων, ένα ζήτημα που τον απασχολούσε έντονα. Δεν μπορέσαμε να ικανοποιήσουμε την περιέργειά του επειδή δεν είμασταν γεωλόγοι. Ο μοναχός αυτός είχε διαπράξει ένα σοβαρό αδίκημα στο Άγιο Όρος και γι' αυτό εξορίστηκε στα Μετέωρα. Οι δύο αυτές μοναστικές πολιτείες (Μετέωρα και Άγιο Όρος) άλλαζαν συχνά μοναχούς μεταξύ τους (...). Ο μητροπολίτης της Λάρισας είχε εξοριστεί, επίσης, στο Μεγάλο Μετέωρο όπου τον συναντήσαμε και μας διηγήθηκε την ιστορία του: *Στην μητρόπολη της Λάρισας υπήρχε κάποιος εφημέριος ο οποίος εκτελούσε χρέη οικονόμου. Ο ιερέας αυτός νυμφεύθηκε αλλά η γυναίκα του πέθανε. Τον συνέλαβαν τότε να συζεί με μία άλλη. Για το γεγονός αυτό θεωρήθηκε υπεύθυνος ο μητροπολίτης ο οποίος και εξορίστηκε*⁴⁸.

ΣΤΙΣ ΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΡΟΥΣΑΝΟΥ, ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΤΕΦΑΝΟΥ

Σε απόσταση τριών τετάρτων από το Βαρλαάμ συναντήσαμε τη μονή του Ρουσάνου, την οποία όμως δεν επισκεφθήκαμε. Είναι μία μικρή και φτωχή μονή στην οποία διαμένει ένας ηλικιωμένος μοναχός και δύο γριές χήρες μοναχές που περνούν τον χρόνο τους με προσευχές και διάφορες εργασίες.

Σε απόσταση μισού μιλίου από την μονή του Ρουσάνου βρίσκεται η μονή της Αγίας Τριάδας. Φθάνοντας, εγώ παρέμεινα στη βάση του βράχου. Μόνον ο κύριος Paul Durand και ο κύριος Παναγιώτης Καραγιαννόπουλος⁴⁹, ο διερμηνέας μας, ανέβηκαν σ' αυτήν. Ο ηγούμενος είχε μεταβεί στην Λάρισα για να δανειστεί κάποια χρήματα απαραίτητα για την επιβίωση των οκτώ φτωχών μοναχών που διέμεναν σ' αυτό. Δεν επισκεφθήκαμε, επίσης, τις μικρές και ερειπωμένες μονές του Αγίου Στεφάνου⁵⁰ και του Αγίου Νικολάου, οι οποίες είχαν σχεδόν εγκαταλειφθεί. Η τελευταία μονή είναι του Αγίου Χαραλάμπους⁵¹, η οποία βρίσκεται σε απόσταση ενός τετάρτου της ώρας από την μονή της Αγίας Τριάδας. Όπως και οι υπόλοιπες μονές, βρίσκεται στην κορυφή ενός βράχου. Η βόρεια πλευρά της χωρίζεται από την ενδοχώρα με

ρόγραφο και τα χαρακτηριστικά, που το πλασιώναν, εκδόθηκαν σε έντυπη μορφή την οποία επιμελήθηκε ο Achille Peigné-Delacourt (1797-1881). Βλ. *Monasticon gallicanum: collection de 168 planches de vues topographiques représentant les monastères de l'Ordre de Saint-Benoit de la Congrégation de Saint-Maur, avec deux cartes des établissements bénédictins en France, reproduit par les soins de M. Peigné-Delacourt et précédé d'une préface par M. Léopold Delisle, Paris 1871.*

⁴⁸ Μητροπολίτης της Λάρισας αυτήν την περίοδο ήταν ο Ανανίας (25/8/1837-1850). Δεν υπάρχει καμία πληροφορία η οποία να επιβεβαιώνει αυτά που αναφέρει εδώ ο Didron.

⁴⁹ Στο κείμενο: Panaiotis Caraiannopoulos: «Αυτός ο νεαρός φλογερός και αφοσιωμένος Έλληνας, σπούδαζε στο Πανεπιστήμιο των Αθηνών. Μας ακολούθησε σε όλη την διάρκεια του ταξιδιού και μας προσέφερε αφιλοκερδώς τις υπηρεσίες του, γεγονός το οποίο με συγκίνησε βαθύτατα. Αργότερα, υπό την προστασία του στρατηγού Κωλέττη, μετέβη στη Γαλλία και γράφτηκε στην Αγροτική Σχολή του Grignon για να σπουδάσει γεωπονία. Είχε μεγάλο πάθος για τις σπουδές του, αλλά επειδή προσβλήθηκε από εγκεφαλίτιδα αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη σχολή και επέστρεψε στην Ελλάδα (...) όπου και πέθανε λίγο αργότερα. Είχε λάβει μέρος στον αγώνα της ανεξαρτησίας και είχε τιμηθεί με τον Σταυρό των Ιπποτών του Σωτήρος (...)». Βλ. Didron, *Voyage*, 1 (1844) 178, σημ. 1.

⁵⁰ Η μονή του Αγίου Στεφάνου δεν ήταν έρημη.

⁵¹ Όπως σημειώσαμε και παραπάνω, ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους, κτίσμα του τέλους του 18ου αι., είναι το σημερινό καθολικό της μονής του Αγίου Στεφάνου.

μία μεγάλη ρωγμή. Πάνω από αυτό το χάσμα οι μοναχοί τοποθέτησαν μία κρεμαστή γέφυρα⁵² (...). Στη μονή διαμένουν εικοσιπέντε μοναχοί. Το Καθολικό⁵³ έχει το ίδιο σχήμα και τις ίδιες διαστάσεις με αυτό του Μεγάλου Μετεώρου. Το 1798 ανακατασκευάστηκε και κατά την διάρκεια των εργασιών καλύφθηκαν με ασβέστη όλες οι τοιχογραφίες. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο, ανάμεσα σε φυτά, πουλιά και άπειρα αραβουργήματα, απεικονίζονται ο Μυστικός Δείπνος, οι Ευαγγελιστές, η Παναγία και η Θυσία του Αβραάμ. Το τέμπλο κατασκευάστηκε το 1818 από τεχνίτες του Μετσόβου οι οποίοι υπήρξαν πραγματικοί καλλιτέχνες⁵⁴.

Ο ηγούμενος, ένας καλοσυνάτος μοναχός ονομαζόμενος Ιερόθεος, ανέλαβε να μας ξεναγήσει στα κειμήλια, στα λείψανα και στην βιβλιοθήκη. Ανάμεσα στα κειμήλια ξεχώριζαν οι επιχρυσωμένοι και επάργυροι σταυροί και τα χρυσοκεντημένα άμφια. Σε μία ακριβή λειψανοθήκη βρισκόταν η κάρα του Αγίου Χαραλάμπους, πάνω στην οποία είχαν χαράξει στο παρελθόν γράμματα, τα οποία όμως δεν μπορέσαμε να αποκρυπτογραφήσουμε επειδή δεν είχαμε επαρκή χρόνο στην διάθεσή μας. Η βιβλιοθήκη δεν διέθετε κανένα χειρόγραφο⁵⁵, παρά μόνον έντυπα βιβλία, τα οποία ήταν τοποθετημένα με τάξη στα ράφια. Μετά την επίσκεψη ο ηγούμενος, παρουσία όλων των μοναχών, μας πρόσφερε καφέ. Στη συνέχεια μας οδήγησε σε έναν ξύλινο εξώστη του πρώτου ορόφου που έβλεπε στον αυλόγηρο της μονής. Εδώ μας πρόσφεραν το γλυκό, ένα είδος μαρμελάδας, κρύο νερό, καφέ και πίτες καπνίσματος. Επακολούθησε συζήτηση με τους μοναχούς τους οποίους ρώτησα εάν γνώριζαν την τουρκική γλώσσα: «Όχι» μου απάντησαν, «μισούμε τόσο πολύ τους Τούρκους για να μάθουμε τη γλώσσα τους». Εδώ πρέπει να σημειώσουμε πως τα Μετέωρα, όπως και ολόκληρη η Θεσσαλία είναι επαρχία του οθωμανικού κράτους. Αυτοί εδώ οι άνδρες, χωρίς βέβαια να το γνωρίζουν, απάντησαν με τον ίδιο τρόπο που η Ιωάννα της Λωρραίνης αποκρίθηκε στους δικαστές της (...). Ο βιβλιοθηκονόμος της μονής πρόσθεσε: «Μισώ αυτούς τους άντρες τόσο που οι λέξεις δεν μπορούν να εκφράσουν το μίσος μου». Κρατούσε στα χέρια του ένα κομπολόγι με χάνδρες από ελεφαντόδοτο και μουρμούριζε τις λέξεις: Πολυγαμία, ευνουχισμός, πανούκλα, δουλεία, δολοφονία. «Μα ποιοι, τέλος πάντων, θα θέλατε να είστε;» τους ρώτησα για να πάρω την απάντηση από τον παλιό υπέργηρο ηγούμενο: «Μα φυσικά ελεύθεροι Έλληνες. Οι υπουργοί στην ελεύθερη Ελλάδα μάς στεναχώρεσαν πολύ, αφού μας δήμευσαν εκτάσεις στην Λειβαδιά⁵⁶ χωρίς να μας αποζημιώσουν. Θα τους συγχωρούσαμε εάν πραγματικά έκαναν ό,τι περνάει από το χέρι τους για να ενωθούμε μαζί τους». Αυτή η συνομιλία που πραγματοποιήθηκε στον εξώστη της μονής, ενώπιον όλων των μοναχών, νέων και ηλικιωμένων, μπροστά από κάθε κελί, στο οποίο διαλογίζονται και προσεύχονται, μπροστά από την υπέροχη θέα την οποία προσφέρουν τα βουνά, μέσα στο σπίτι του ίδιου του Θεού και ενώπιον των έργων του Δημιουργού, με εντυπωσίασε βαθύτατα.

Κατά την διάρκεια του ταξιδιού διαπίστωσα πως φώλιαζε απίστευτη αγάπη για την ελευθερία στις ψυχές όλων των Ελλήνων και ιδιαίτερα στην καρδιά του ορθόδοξου κλήρου (...). Γεμάτος θαυμασμό για τους «ελεύθερους» και «ανεξάρτητους» μοναχούς των Μετεώρων, λυπήθηκα πραγματικά όταν έφθασε η ώρα να τους αποχαιρετήσω. Δεν ήμουν βέβαιος εάν θα ερχόμουν άλλη φορά για να τους ξαναδώ, δεν ήμουν βέβαιος εάν θα τους έβρισκα εν ζωή, είτε αυτούς είτε τους διαδόχους τους, δεν ήμουν εν κατακλείδι βέβαιος εάν θα ξανάβλεπα τις μονές, αυτές καθ' εαυτές. Και τα λέω όλα αυτά, επειδή κιόλας στα 1839 όλα αυτά άρχισαν να πεθαίνουν. Δεκαοχτώ από τις 24 μονές καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν και παρέμεναν

⁵² «[...] ξυλίνη κινητή γέφυρα επιρριπτομένη μόνον την ημέραν φέρει επί 60 ποδιών βαθείας χαράδρας επί του βράχου, εφ' ού κείται η μονή». Βλ. Νικόλαος Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, εν Αθήναις, 1880, 300.

⁵³ Αναφέρεται στον ναό του Αγίου Χαραλάμπους.

⁵⁴ Το τέμπλο κατασκευάστηκε το 1814 από τους Μετσοβίτες Μαστροκώστα και Δημήτρη. Βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφινός, α) *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Τόμος Γ'.* Τα χειρόγραφα της Μονής Αγίου Στεφάνου, ΚΕΜΝΕ, Αθήναι 1986, 280-281. β) «Τα ξυλόγλυπτα τέμπλα των μετεωρικών μονών Μεγάλου Μετεώρου (1791) και Αγίου Στεφάνου (1814), έργα μετσοβιτών μαστόρων», *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Μετσοβίτικων Σπουδών, Μέτσοβο 28-30 Ιουνίου 1991*, Αθήνα 1993, 183-186.

⁵⁵ Οι μοναχοί δεν είχαν εμπιστοσύνη στους ξένους επισκέπτες τους και γι' αυτό δεν έδειξαν κανένα χειρόγραφο στον Didron. Σήμερα στην Μονή του Αγίου Στεφάνου φυλάσσονται 154 κώδικες. Βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα...*, σ. 3-428.

⁵⁶ Η Μονή του Αγίου Στεφάνου κατείχε, ήδη από το 1789, κτήματα στο Δαδί (Αμφίκλεια) το οποίο τότε ανήκει στην επαρχία της Λειβαδιάς, και στην Σκρυπού, όπως αναφέρεται στον υπ' αρ. 90 κώδικά της. Βλ. Δημήτριος Ζ. Σοφινός, *Τα χειρόγραφα...*, σ. 276, 278.

άδειες πάνω στα βράχια. Από τις 6 μονές που επιβίωσαν, μία, η Αγία Τριάδα πλησίαζε στο τέλος της. Οι μοναχοί της πουλούσαν τα μουλάρια τους για να ζήσουν, αφού εν τω μεταξύ είχαν πουλήσει, ένα προς ένα όλα, τα κτήματα που είχαν στην πεδιάδα. Οι υπόλοιπες πέντε μονές, του Βαρλαάμ, του Αγίου Χαράλαμπος⁵⁷, του Μεγάλου Μετεώρου, και κυρίως αυτές του Ροσσάνου και του Αγίου Στεφάνου, φυτοζωούσαν.

Το Μεγάλο Μετέωρο, το οποίο ήταν και το πλουσιώτερο απ' όλα, χρωστούσε πάνω από 60.000 πιάστρα το 1839. Το μοναστήρι αυτό είναι το μεγαλύτερο απ' όλα. Ο βράχος πάνω στον οποίο βρίσκεται είναι ο ψηλότερος και τα κτίσματά του είναι πιό όμορφα, πιό μεγάλα και πιό επιβλητικά. Αλλά όταν όλα τα μοναστήρια που βρίσκονται γύρω από αυτό καταρρέυσουν, φοβάμαι ότι θα υποστεί και αυτό με τη σειρά του, τις μελαγχολικές επιπτώσεις που θα ακολουθήσουν, παρά την υπερηφάνια και την επιχειρηματική ευφυΐα του ηγουμένου του, του νεαρού Αγαθάγγελου⁵⁸.

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΤΕΩΡΑ ΣΤΗ ΛΑΡΙΣΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΩΝ ΤΕΜΠΩΝ

(...) Αφήσαμε τα Μετέωρα και διασχίσαμε για άλλη μία φορά την εύφορη πεδιάδα των Φαρσάλων⁵⁹. Σε δύο ημέρες φθάσαμε στη Λάρισα, την πόλη όπου ο Περσέας σκότωσε τον παππού του⁶⁰, την πόλη στην οποία βασίλευσε ο πύρινος Αχιλλέας⁶¹, στην πόλη όπου βρήκε καταφύγιο ο Πομπήιος μετά την ήττα του στην Φάρσαλο⁶². Είναι κτισμένη στη δεξιά όχθη του Πηνειού και αποτελεί έδρα μητροπολίτη. Ο καθεδρικός ναός (μητρόπολη), ο οποίος είναι ο μοναδικός ναός που υπάρχει στην πόλη δεν παρουσιάζει κάτι το αξιοσημείωτο. Κτίστηκε το 1795⁶³ και έχει μεγάλο μήκος χωρίς όμως θόλους και παράθυρα, ενώ τα τρία κλίτη της χωρίζονται με ξύλινες κολόνες. Σ' αυτήν την αρχαία πρωτεύουσα του ομηρικού Αχιλλέα, γεννήθηκε και ο Αχιλλεύς⁶⁴, ο οποίος αργότερα διετέλεσε και μητροπολίτης της πόλης. Επισκεφθήκαμε τον Νετζήμπεη, απόγονο του Αλή πασά. Έπρεπε να ήταν 40 περίπου ετών αλλά κουρασμένος όπως ένας πλούσιος και φιλήδων Τούρκος, έδειχνε πάνω από 50. Μας ρώτησε από πού ερχόμαστε, πού πηγαίνουμε και με τι ασχολούμαστε. Ρωτούσε να μάθει εάν γνωρίζαμε πού βρισκόταν στην πραγματικότητα ο τάφος του Ιπποκράτη. Μας ενημέρωσε ότι είχε βρεθεί τις προάλλες κοντά στην Λάρισα, ένα μαρμάρινο λιοντάρι από το οποίο έλειπαν τα κάτω άκρα. Όπως μας είπε, σχεδίαζε να το τοποθετήσει σε ένα μουσείο μαζί με τα άλλα ευρήματα από ανασκαφές αρχαίων τάφων κοντά στην πόλη: ένα γυάλινο βάζο, ένα χρυσό αντικείμενο και ένα δακτυλίδι. Για έναν απόγονο της οικογένειας του τρομερού Αλή πασά των Ιωαννίνων, δεν έδειχνε και τόσο βάρβαρος. Αλλά διακατεχόμενος από μία επιθυμία ισχυρότερη από αυτά

⁵⁷ Ο Didron εξακολουθεί να συγχέει τα ονόματα των μονών. Ο Άγιος Χαράλαμπος δεν είναι μονή, αλλά το καθολικό της Μονής του Αγίου Στεφάνου.

⁵⁸ Ο Αγαθάγγελος διετέλεσε ηγούμενος τις περιόδους 1839-1849 και 1854-1857. Το 1845 επί πατριαρχίας Ανθίμου Βυζαντίου εστάλησαν στο Μεγ. Μετέωρο ως έξαρχοι ο Λαρίσης Ανανίας, ο Τρίκκης Ιωσήφ και ο Σταγών Κύριλλος «οίτινες κατηνάγκασαν διά τρομεράς ηθικής και σωματικής πίεσεως τον καθηγούμενον Αγαθάγγελον όπως ενοικίαση τα εν Βλαχία κτήματα της μονής προς όν επρότεινον σύντροφον αυτών επί πενταετίαν». Το 1849 το Οικ. Πατριαρχείο συνέταξε κατηγορητήριο κατά του Αγαθαγγέλου επειδή ζητούσε τα ενοίκια των κτημάτων τα οποία όμως είχαν εισπραχθεί από άλλους. Εστάλησαν τότε ως έξαρχοι ο Ικονίου Νεόφυτος και ο Φαρσάλων Διονύσιος, «οίτινες παύσαντες της ηγουμενίας τον Αγαθάγγελον και διαρπάσαντες την μονήν, διώρισαν προσωρινόν επίτροπον τον Γρηγόριον Βαρλαμίτην». Το 1854 ο οικ. πατριάρχης Άνθιμος Κουταλιανός επανέφερε τον Αγαθάγγελον, αφού πρώτα τον εξανάγκασε να του παραδώσει χρεωστικών ομόλογον 175.000 γροσίων πληρωτέο εντός τριετίας. Ο Αγαθάγγελος όμως δεν είχε κατορθώσει μέχρι το 1857 να συγκεντρώσει τα χρήματα με αποτέλεσμα να αποπεμφθεί οριστικά από την ηγουμενία της μονής. Νέος ηγούμενος ορίστηκε ο Καλλίνικος εκ Κορπόβου. Βλ. Πολύκαρπος Ραμμίδης (πρώην ηγούμενος της Ι. Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων), *Τα Μετέωρα*, εν Αθήναις 1882, 46-48.

⁵⁹ Το σωστό, την πεδιάδα των Τρικάλων.

⁶⁰ Τον Ακρίσιο.

⁶¹ Η Λάρισα δεν ανήκε στο βασίλειο του Αχιλλέα.

⁶² Το 48 π. Χ.

⁶³ Το σωστό, 1794. Βλ. Κώστας Σπανός, «Οι περιπέτειες του ναού του Αγίου Αχιλλίου της Λαρίσας. 1769/1770-1827», *Θεσσαλικά Σύμμικτα. Πρακτικά Α' Επιστημονικής Ημερίδας, Βόλος 8 Δεκεμβρίου 2001*, Τρίκαλα-Βόλος 2004, 197-203.

⁶⁴ Ο άγιος Αχιλλεύς γεννήθηκε στην Ανατολή και όχι στη Λάρισα.

που πίστευε, εντοίχισε το λιοντάρι σε κάποιο σημείο του τείχους και πούλησε τα αντικείμενα σε γάλλους ταξιδιώτες.

Στις τέσσερες το απόγευμα, της ίδιας ημέρας (11 Οκτωβρίου 1839), φθάσαμε στο μικρό χωριό Μπαμπά⁶⁵, όπου, ανάμεσα στην Όσσα και τον Όλυμπο, αρχίζει η στενή αλλά γοητευτική Κοιλιάδα των Τεμπών. Προσεγγίσαμε το πορθμείο του Πηνειού, διασχίσαμε το ποτάμι και βρεθήκαμε στη Μακεδονία (...).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τα αποσπάσματα που δημοσίευσε ο Didron για το ταξίδι του στην Ελλάδα είναι ελάχιστα μπροστά στις χειρόγραφες σημειώσεις τις οποίες εγκατέλειπε στον γιο του και οι οποίες δεν υπολείπονται σε αξία από τις προηγούμενες. Παρ' όλο που το ταξίδι του στη Θεσσαλία είχε έναν συγκεκριμένο στόχο, δεν παρέλειψε να καταγράψει και μερικές σημειώσεις εθνολογικού ενδιαφέροντος οι οποίες αποδεικνύουν ότι ο πληθυσμός της Θεσσαλίας την περίοδο εκείνη παρέμεινε κατά το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικός, παρά τις αντίθετες απόψεις που εξέφρασαν κάποιοι κατά το παρελθόν και αβίαστα υιοθέτησαν κάποιοι άλλοι τα επόμενα χρόνια.

(...) Στη Θεσσαλία, ο αριθμός των Τούρκων, των φιλήδωνων αυτών κατακτητών, είναι ελάχιστος. Έτσι ο πληθυσμός των Τρικάλων, της αρχαίας Τρίκκης, ανέρχεται σε 15.000 ψυχές και όπως με πληροφόρησε ο επίσκοπος της πόλης, οι Έλληνες είναι 12.000, οι Τούρκοι 2.000, ενώ οι υπόλοιποι είναι Εβραίοι και Αρμένιοι. Στις μικρές όμως πόλεις και ιδίως στα χωριά, το ποσοστό των Τούρκων στην σύνθεση του πληθυσμού είναι το χαμηλότερο στην Ελλάδα. Λάτρεις των απολαύσεων της ζωής, οι αριστοκράτες αυτοί Μουσουλμάνοι, εγκατέλειψαν τα χωριά στους Έλληνες για να αναζητήσουν στις μεγάλες πόλεις, όπως η Λάρισα και τα Τρίκαλα, τα μέσα εκείνα που θα τους έκαναν τη ζωή πιο άνετη. Τα Φάρσαλα, μικρότερη πόλη από τις προαναφερόμενες, κατοικείται εξ ολοκλήρου σχεδόν από Έλληνες. Οι Τούρκοι αποτελούν την ασθενέστερη μειονότητα στη Θεσσαλία και για τον λόγο αυτό φοβούνται πολύ. Υπάρχουν χωριά στα οποία δεν κατοικεί κανένας Τούρκος, ενώ σε μερικά άλλα οι σπαχήδες, οι κύριοι ιδιοκτήτες τους, είναι και οι μοναδικοί κάτοικοι που δεν είναι Έλληνες (...)⁶⁶.

Έκδοση (συμπληρωμένη και τροποποιημένη) για το διαδίκτυο
Η αρίθμηση σελίδων διαφέρει από την πρωτότυπη έκδοση
© Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου & Θεσσαλικό Ημερολόγιο/ 1 Φεβρουαρίου 2013

⁶⁵ Μπαμπάς' ο σημερινός μικρός οικισμός Τέμπη.

⁶⁶ Didron, *Voyage*, 4 (1846), 79.